

Олексій, Катерина. «Специфіка вираження комунікативної ролі адресата в художній комунікації». *Лінгвостилістичні студії*, вип. 10, 2019, с. 135–143.
Oleksii Kateryna. "The Communicative Role of the Addressee in Artistic Communication: Specific Features of Expression". *Linguostylistic Studies*, iss. 10, 2019, pp. 135–143.

УДК 811.161.2 367.52

<https://doi.org/10.29038/2413-0923-2019-10-135-143>

СПЕЦИФІКА ВИРАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ РОЛІ АДРЕСАТА В ХУДОЖНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Катерина Олексій

Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського,
Тернопіль, Україна

У статті проаналізовано комунікативні позиції мовця та адресата у внутрішньотекстовій комунікації, шляхи реалізації комунікативної ролі адресата в художньому тексті. Внутрішньотекстова комунікація представлена в сучасній художній прозі основними комунікативними ролями мовця та адресата. Комунікативна особистість реалізується в конкретних мовленнєвих актах через комунікативні ролі. Комунікативна роль адресата реалізована такими типами адресатів: конкретний адресат, непрямий (вторинний) адресат, масовий адресат, контамінований адресат і спостерігач.

Ключові слова: комунікативна роль, мовець, адресант, адресат, мовна особистість, внутрішньотекстова комунікація.

Oleksii Kateryna. The Communicative Role of the Addressee in Artistic Communication: Specific Features of Expression. The article highlights the communicative positions of the speaker and the addressee in the inner-text communication with an emphasis on the communicative role of the speaker and addressee in the text of fiction and how it is realized in the specific speech acts. The communicative role of the addressee is implemented by such types of recipients: a speaker (addresser); listener (addressee); indirect (secondary) addressee as an active participant of communication and observer as a passive participant of communication. Most communicative roles are related to the addressee. The communicative role of the addressee "splits" in the text into four types of communicative roles, depending on the degree of participation of the addressee in communicative interaction. The dialogical form of communicative interaction focuses on the communicative roles of the speaker and the listener. The speaker puts the question, hears the answer and generalizes the heard. Under such conditions, the speaker (addresser) is the initiator of the conversation, his communicative role is characterized by an active position, he introduces the topic, directs the communication, guides the listener in conversation. The addressee is also an active participant in communicative interaction, he not only listens to the speaker, but also answers the question, determines the further development of communication. Indirect (secondary) addressee is present during communicative interaction, therefore, he may interfere with the conversation, though he does not act as a direct addressee (the speaker's replies are not addressed to him). The communicative role of the recipient-observer is realized in those cases, when the focus of attention in the conversation is changed, "moves" from one participant of communication to another, that is, there is a shift in communicative roles. An

observer as a passive participant of communication is only indicated in the artistic text as a character present during the communicative interaction, but he does not participate in the conversation.

Key words: communicative role, speaker, addressee, linguistic personality, intra-textual communication.

Вступ. Комунікативна особистість реалізується в конкретних мовленнєвих актах через комунікативні ролі. Комунікативну роль визначає позиція учасника спілкування, що може бути представлена комунікативними ролями: мовця (адресанта); слухача (адресата); непрямого (вторинного) адресата як активного учасника спілкування та спостерігача як пасивного учасника спілкування (Формановская 66). Комунікативні позиції мовця-автора та адресата-читача, що є учасниками акту художньої взаємодії, постали в центрі уваги лінгвістів в комунікативно-прагматичному аспекті (Ф. С. Бацевич, В. В. Богданов, Т. Г. Винокур, А. П. Загнітко, Л. І. Лагутін, М. Л. Макаров, Т. В. Радзієвська, К. С. Серажим, С. Т. Шабат-Савка та ін.).

Мета дослідження – проаналізувати комунікативні позиції мовця та адресата у внутрішньотекстовій комунікації та представити особливості реалізації комунікативної ролі адресата в художньому тексті.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом для дослідження слугували текстові фрагменти, дібрані з творів сучасних українських прозаїків Ю. Андруховича, Л. Дашвара, П. Яценко, Ю. Іздрика, О. Ірванця, Ю. Покальчука, В. Шкляра. У статті використано загальнонаукові *методи індукції, дедукції* для систематизації та узагальнення зібраного матеріалу, *методи аналізу та синтезу* для вивчення теорії текстових категорій, відбору та систематизації матеріалу; *описовий метод і метод спостереження* для аналізу специфіки вираження категорії адресатності в художньому тексті, елементи *методу комунікативно-прагматичної інтерпретації* комунікативної ситуації взаємодії адресанта й адресата художнього тексту.

Результати дослідження та дискусія. Антропоцентризм сучасних лінгвістичних розвідок передусім ґрунтується на понятті мовної особистості, що було описано та структуровано в працях мовознавця Ю. М. Караулова, який стверджував, що мовна особистість – це «поглиблення, розвиток, насичення додатковим змістом поняття особистості загалом» (38) та запропонував рівневу модель мовної особистості. Дослідник виокремив три рівні у структурі мовної особистості: вербально-семантичний, когнітивний та прагматичний. При цьому Ю. М. Караулов називав базовий рівень нульовим та уналежнював до нього вербально-семантичні асоціації та загальнонаціональний мовний тип; наступний лінгвокогнітивний рівень було пов'язано з базовою інваріантною частиною картини світу; вищий рівень – мотиваційний або прагматичний – представлений сталими комунікативними потребами та

комунікативними рисами, що визначають специфіку комунікативної поведінки (39). Нульовий рівень передбачає базові навички та вміння з оволодіння та оперування природною мовою відповідно до мовних норм; когнітивний насамперед пов'язаний із картиною світу особистості, на цьому рівні фіксують поняття, концепти, ідеї, що відображають ціннісні орієнтири людини; останній рівень пов'язаний із мотивами, настановами, інтенціями та передбачає вміння використовувати мову та її осмислення. Саме з останнім рівнем ми пов'язуємо реалізацію категорії адресатності у відповідних комунікативних ролях мовної особистості, оскільки він є вищим в структурі мовної особистості. І у світлі актуалізації комунікативної лінгвістики прагматичний рівень потребує вивчення мовної особистості відповідно до діяльнісного підходу. Зважаючи на це, В. І. Карасик наголошує на тому, що «мовну особистість можна характеризувати з позицій мовної свідомості та мовленнєвої поведінки, тобто з позицій лінгвістичної концептології і теорії дискурсу» (7). Повний опис мовної особистості детермінує відповідно до цього характеристику семантико-структурних особливостей мовної особистості; реконструкцію мовної моделі світу або тезаурусу певної особистості; виявлення життєвих або ситуативних доміант, настанов, мотивів мовної особистості у процесах породження та сприйняття текстів (Караулов 43). Якщо нульовий рівень мовної особистості постійно перебував у центрі уваги мовознавців, то лінгвокогнітивний та мотиваційно-прагматичний постали як об'єкт дослідження лише в останні десятиріччя.

У працях багатьох сучасних дослідників термін «мовна особистість» вжито без термінологічних уточнень як загальноприйняте поняття, що не потребує пояснень. Розуміючи мовну особистість як носія мовної свідомості, лінгвісти активно використовують це поняття в різних значеннях, тому воно й має певну термінологічну невизначеність. Багатоаспектність підходів до мовної особистості зумовила інтегрування таких її тлумачень: мовна особистість – це:

- предмет вивчення лінгвістики; суб'єкт, який відображає світ у своїй мові; індивід; автор тексту; інформант (пасивний та активний); мовець;

- мовна особистість фахівця-філолога; персонаж художнього твору; конкретна історична особа; національна мовна особистість;

- наукова парадигма «людина та мова»; зв'язок «мова – людина»; антропологічна лінгвістика; національна культура; мовна картина світу; знання про світ; тезаурус мовної особистості; мовна свідомість; національна самосвідомість тощо (Красных 47–48).

Таке розуміння мовної особистості уможлиблює зарахування до цього феномену всіх аспектів мовленнєвої діяльності людини. Водночас потребує й ґрунтовнішого витлумачення поняття та наведення чітких дефініцій. В. В. Красних обрала інший шлях, розмежувавши поняття «людина, яка говорить», «мовна особистість», «мовленнева особистість»,

«комунікативна особистість» (50–51), а В. І. Карасик стверджує, що мовну особистість «в умовах спілкування можна розглядати як комунікативну особистість – узагальнений образ носія культурно-мовних і комунікативно-діяльнісних цінностей, знань, настанов і поведінкових реакцій» (22). У художній комунікації, що актуалізує насамперед прагматичний рівень мовної особистості, доцільно говорити про комунікативну особистість як конкретного учасника акту художньої комунікації.

Діалогічна форма комунікативної взаємодії орієнтована на комунікативні ролі мовця та слухача. **Мовець** ставить запитання, вислуховує відповідь та узагальнює почуте, напр.:

– *Друзе, що ти любиш більше: смачну ковбасу чи живу корову? – спитав у мене Мула.*

– *Коли ситий, то люблю корову, а коли голодний – ковбасу, – зазнався я чесно.*

– *Друзе, будь людиною, – сказав Мула, – поглянь на все очима корови (Яценко).*

За таких умов мовець (адресант) є ініціатором розмови, його комунікативній ролі притаманна активна позиція, він задає тему, скеровує спілкування, орієнтує слухача в розмові. Актуалізація ролі мовця зумовлює його домінування в комунікації, оскільки відповіді слухача тут передбачені прагматичною настановою мовця.

Ініціюючи розмову, мовець може змінити комунікативну роль, надаючи адресатові право ставити запитання, напр.:

– *Марусю, їдьмо з Рокитного...*

– *Десь краще побачив?*

– *Все одно де, тільки не тут. Не цінять мене тут, ноги об мене витирають (Дашвар).*

Тут мовець починає розмову, формулює тему, але одразу змінює комунікативну роль на роль адресата. Мовець у такий спосіб може кілька разів мінятися комунікативними ролями з адресатом.

Адресат також є активним учасником комунікативної взаємодії, він не лише слухає мовця, а й відповідає на питання, визначає подальший розвиток спілкування. У такому випадку репліки мовця є стислими, а адресата – розширеними, напр.:

– *Звідки ви, Тіно?*

– *Звідтіль, – сказала вона. – І все ближче до вас, пане отамане. Я тепер учителюю в Лебедині.*

– *У Лебедині? Вчителюєте?*

– *Ви, мабуть, і не знали, хто я за освітою (Шкляр).*

Запитання тут мають конкретний з'ясувальний характер, а відповіді не лише знімають неозначеність, а й доповнюють тему розмови. Активна роль адресата може ставати настільки домінантною, що заступає комунікативну роль мовця.

Комунікативна роль адресата у внутрішньотекстовій комунікації зумовлена активною позицією персонажа, що вступає в діалогічні відносини з мовцем. Діалог відбувається між двома персонажами, один із яких є прямим адресатом, проте може навіть не відповідати мовцеві, напр.:

*На ліжку сиділа мала **Маруся**, терла кулачком чорні оченята, дивилася на матір.*

*– А чого це ти, **Марусю**, очі треш? – Орися їй. – Щось наснилося, доню? А, ходи до мами... Поцілую – і все минеться...*

***Маруся** мовчки сповзла з ліжка, ступила два кроки до столу, на відкриту коробку глянула й залякла – оце диво дивне, краса невидана, мрія чудесна... (Дашвар).*

У цьому прикладі окреслено комунікативну позицію адресата, але його комунікативна роль не вербалізована. Адресат не відповідає на пряме запитання, не реагує на прохання мовця, тобто мовленнєвий акт не має перлокутивного ефекту.

Непрямий (вторинний) адресат присутній під час комунікативної взаємодії, тому може втручатися в розмову, хоч і не виступає безпосереднім адресатом, оскільки до нього репліки мовця не звернені, напр.:

Та пані Оля все ж взяла слово першою.

– Пане Юзю! Ту в нас оно знов чоловік із тунелю вийшов. І до рана не має шо робити. Ну, я не мушу вам то всьо пояснювати, ви сам прекрасно розумієте. То він у вас до ранку пересидит?

– Так, звичайно. – Пан Юзьо легенько розвів руками на знак згоди, і пасма вишневого диму попливли нерівними хвильками понад підлогою, якої, щоправда, майже не було видно в напівтемряві кімнати.

– Прошу сідати (Ірванець).

У цьому прикладі в комунікативній взаємодії беруть участь троє співрозмовників: мовцем є пані Оля, а її адресатом пан Юзя, проте останній учасник – головний герой оповідання не лише присутній під час розмови, а до нього безпосередньо звернено останню репліку. Полілогу тут немає, оскільки герой не спілкується з іншими комунікантами, а виконує роль непрямого адресата, який може потенційно втрутитися в розмову. У цьому разі до нього навіть звертається один з комунікантів, але замість відповіді оповідач погоджується на прохання сісти, вербалізація в тексті не потрібна. Отже, на вторинного адресата як учасника комунікації розраховані репліки обох співрозмовників – мовця та адресата, але не адресовані йому, тому від нього не чекають відповіді або реакції, хоч вони і можуть відбутися.

Окреме місце належить **масовому адресату**, який загалом займає зовнішню позицію щодо тексту, але за певних умов може набувати й внутрішньотекстового характеру, напр.: *Звучав гімн «Ще не вмерла Україна», потім дикторка патріотичним голосом повідомила: – **Сьогодні – друге листопада тисяча дев'ятсот сорок першого року. У Києві шоста***

година ранку. Українська національна радіостанція передає останні вісті (Кожелянко);

– *Доброго вечора, шановні радіослухачі. Хай злагода прийде до ваших затишних осель.*

– *Хто прийде? – питається Вася.*

– *Злагода, – кажу. – До осель.*

– *А, – каже Вася.*

– *Сьогодні з вами цього чудесного вечора, як завжди по суботах о 22.00 молодіжна програма «Музична толока» і я – її ведучий... (Жадан).*

Коли масовий адресат представлений у внутрішньотекстовому просторі, то йдеться про моделювання масової комунікації, але не її реальне відтворення. Ведучий радіопроеграми в наведеному текстовому фрагменті звертається до аудиторії, серед якої головні персонажі твору, що у свою чергу коментують почуте. Реальний діалог відбувається між персонажами, один із яких ставить запитання іншому, проте воно спровоковане тим, що вони обидва почули від радіодиктора. Така квазірозмова, у якій нібито беруть участь троє співрозмовників, побудована через поєднання двох типів комунікативної взаємодії. З одного боку, це реальний внутрішньотекстовий діалог між персонажами, а з іншого боку, – монолог, звернений до аудиторії, представлений репліками радіоведучого. Його репліки мають внутрішньотекстовий характер, але завдяки «накладанню» на розмову героїв створюється враження, що спілкування відбувається втрьох, оскільки персонажі сприймають мовлення радіоведучого як особисто адресоване. По суті, вони є вторинними адресатами, але представлені як основні прямі адресати комунікативної взаємодії. Тут поєднано різні типи адресації в художній комунікації – пряму і вторинну адресацію, що ускладнює комунікативні ролі учасників спілкування. Пропонуємо таку комунікативну роль визначати як роль «контамінованого адресата», оскільки ця позиція поєднує пряму та непряму адресацію, а власне адресат може як вступати в розмову, так і ухилитися від неї, змінюючи комунікативні ролі.

Комунікативна роль контамінованого адресата реалізована і в таких випадках, коли фокус уваги в розмові змінюється, «пересувається» від одного учасника спілкування до іншого, тобто відбувається почергова зміна комунікативних ролей. Насамперед це стосується змін на рівні мовця та адресата, напр.:

– *І що ви тут робите? – знехотя запитав ти.*

– *Ми й самі не знаємо, – довірливо пояснив «Сашко». – Якась глобальна подія, хтось із кимось тут зустрічається. А ми, так би мовити, на посту. Принагідно отримали інформацію про ваше затримання. Вирішили трохи розважити старого знайомого. До речі, як вам моя українська?*

– *Бажає гіршого, – зауважив ти. – Надто правильна, і це відразу робить очевидною вашу професію... (Андрухович).*

Адресат, відповідаючи на поставлене питання мовцеві, завершує відповідь зустріним питанням, змінюючи комунікативні ролі і вимагаючи вже від адресата, а не мовця відповіді. Така зміна комунікативних ролей в межах взаємодії між мовцем та адресатом загалом характерна для діалогічної комунікації.

Спостерігач як пасивний учасник спілкування лише означений у художньому тексті як персонаж, що присутній під час комунікативної взаємодії, проте він не бере участі у розмові, напр.:

В шпиталі черговий лікар, оглянувши Окрю, сказав:

– Ну що ж, типовий деліріум. Прив'яжіть його до ліжка. І вколить сибазон. Як то скінчився? Ну то вколить хоча б що-небудь. Магnezію, я не знаю, або що (Іздрик).

У наведеному прикладі мовцем виступає лікар, котрий насамперед звертається до своїх співпрацівників, проте персонаж, про якого йдеться в репліці мовця, присутній під час розмови, але не може в неї втрутитися, незважаючи на те, що йдеться саме про нього. Комунікативна роль спостерігача відрізняється від комунікативної ролі непрямого адресата тим, що перший навіть потенційно не може стати активним учасником комунікативного акту, він не бере участі в комунікативній взаємодії з причин, які від нього не залежать. Передусім до таких причин належить відсутність комунікативних повноважень, як у цьому фрагменті.

Потрібно зазначити, що для художньої комунікації характерна постійна зміна комунікативних ролей, передусім мовець і адресат міняються місцями. Художня комунікація в таких випадках характеризується «багатоголоссям», «розщепленням» комунікативних ролей, що спричинює виникнення поліфонії в художньому тексті, що реалізується завдяки композиційно-стилістичним або композиційно-мовленнєвим формам, які виокремив М. М. Бахтін: 1) авторська оповідь у всіх її різновидах; 2) стилізація різних форм усного побутового мовлення; 3) актуалізація різних форм напівлітературної (писемної) оповіді (листи, щоденники); 4) різні форми літературного, але нехудожнього авторського мовлення (моральні, філософські, наукові міркування, риторична декламація); 5) стилістично індивідуалізоване мовлення героїв (231). Загалом художній текст має поліфонічний характер, який яскраво виявляється у зміні комунікативних ролей у внутрішньотекстовій комунікації. Власне за такої умови буває важко встановити комунікативні ролі через те, що всі комуніканти намагаються брати ініціативу на себе та орієнтуються на інших учасників комунікативної взаємодії як на адресатів, напр.:

*– Розкажіть про себе щось, **пане Влодку**, – просив **Лукаш**. – Конкретно про себе! У вас же стільки бойового життя за плечима.*

*– А що про себе? Живий, прожив життя уповні. А що робив – то був мій обов'язок, як кожного. От і все. (...) Чи не так, **Миколо**?*

Пан Микола жвавий, круглуватий, трохи молодший за пана **Володимира**, але вочевидь з гарячим, неспокійним характером, озвався одразу ж бурхливо.

– Я тобі скільки кажу – пиши, **Володю**, пиши що можеш, бо то наш обов'язок перед тими, хто загинув, розумієш, то такий самий наш обов'язок, як було захищати нашу землю (...).

– По-перше, я за фахом інженер, **Миколо**, це раз. А по-друге – ось **Любчик** нехай пише, це його професія, а я... (Покальчук).

У наведеному фрагменті чотири учасники комунікації, які виконують різні комунікативні ролі. Перший комунікант (Лукаш) виступає в ролі мовця, звертаючись до конкретного адресата (Володимира), просить його розповісти про себе, але далі в розмову не втручається, його комунікативна роль стає іншою – роллю адресата, при цьому вторинного, оскільки він може втрутитися в розмову. Другий співрозмовник – Володимир – спочатку виконує роль адресата, а потім мовця, тому що не лише відповідає на поставлені запитання, а й звертається з проханням підтвердити свої слова до іншого комуніканта – Миколи. Остання репліка, яка достатньо велика за обсягом та інформативна, також належить другому комунікантові, що знов-таки виконує комунікативну роль мовця. Третій співрозмовник (Микола) почергово змінює ролі адресата й мовця, залишаючись і в комунікативній ролі вторинного адресата щодо інших співрозмовників. Останній комунікант (Любчик) є непрямим адресатом, спостерігачем, він присутній під час комунікативної взаємодії, але не бере в ній участь, а лише пасивно спостерігає за розмовою інших комунікантів.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у внутрішньотекстовій комунікативній взаємодії виокремлюємо такі комунікативні ролі: мовець, прямий адресат, вторинний адресат, контамінований адресат, спостерігач. При цьому більшість комунікативних ролей пов'язані з адресатом, тобто комунікативна роль адресата «розщеплюється» в художньому тексті на чотири типи комунікативних ролей залежно від ступеня участі адресата в комунікативній взаємодії.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

- Андрухович, Юрій. *Московіада. Роман жахів*. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000.
- Дашвар, Люко. *Кров з молоком*. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2008.
- Жадан, Сергій. *Депеш Мод*. Харків : Фоліо, 2004.
- Іздрик, Юрій. *АМТМ. Новели*. Львів : Кальварія, 2005.
- Ірванець, Олександр. *Загальний аналіз*. Харків : Фоліо, 2010.
- Кожелянко, Василь. *Дефіляда в Москві*. Львів : Кальварія, 2008.
- Покальчук, Юрій. *Анатомія гріха*. Харків : Фоліо, 2008.
- Шкляр, Василь. *Залишенець. Чорний ворон*. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010.
- Яценко, Петро. *Повернення придурків*. Львів : Кальварія, 2004.

Sources

- Andrukhovych, Yurii. *Moskoviada. Roman zhakhiv*. Ivano-Frankivsk : Lileia-NV, 2000.
Dashvar, Liuko. *Krov z molokom*. Kharkiv : Knyzhkovyi klub "Klub simeinoho dozvillia", 2008.
Zhadan, Serhii. *Depesh Mod*. Kharkiv : Folio, 2004.
Izdryk, Yurii. *AMTM. Novely*. Lviv : Kalvariia, 2005.
Irvanets, Oleksandr. *Zahalnyi analiz*. Kharkiv : Folio, 2010.
Kozheliianko, Vasyl. *Defiliada v Moskvi*. Lviv : Kalvaria, 2008.
Pokalchuk, Yurii. *Anatomiia hrikha*. Kharkiv : Folio, 2008.
Shkliar, Vasyl. *Zalyshenets. Chornyi voron*. Kharkiv : Knyzhkovyi klub "Klub simeinoho dozvillia", 2010.
Yatsenko, Petro. *Povernennia prydurkiv*. Lviv : Kalvariia, 2004.

Список використаної літератури

- Бахтин, Михаил. *Эстетика словесного творчества*. Москва : Искусство, 1979.
Карасик, Владимир. *Языковый круг: личность, концепты, дискурс*. 2-е изд. Москва : Гнозис, 2004.
Караулов, Юрий. *Русский язык и языковая личность*. Москва : Наука, 1987.
Красных, Виктория. *«Свой» среди «чужих»: миф или реальность?* Москва : Гнозис, 2003.
Формановская, Наталья. *Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход*. Москва : Русский язык, 2002.

References

- Bahtin, Mihail. *Jestetika slovesnogo tvorchestva*. Moskva : Iskusstvo, 1979.
Karasik, Vladimir. *Jazykovyj krug: lichnost', koncepty, diskurs*. 2nd ed. Moskva : Gnozis, 2004.
Karaulov, Jurij. *Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'*. Moskva : Nauka, 1987.
Krasnyh, Viktorija. *"Svoj" sredi "chuzhih": mif ili real'nost'?* Moskva : Gnozis, 2003.
Formanovskaja, Natal'ja. *Rechevoe obshhenie: kommunikativno-pragmaticheskij podhod*. Moskva : Russkij jazyk, 2002.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2019